

**ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ СИНТАКСИСУ ПРОСТОГО
УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ У 8-МУ КЛАСІ
(ЗА НОВИМ ПІДРУЧНИКОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)**

***Валентина Новосьолова,**
канд. пед. наук, старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України*

УДК 372. 8: 811.161.2

У статті висвітлюються особливості навчання синтаксичних одиниць, використання їх у процесі комунікації на уроках української мови в 8 класі за новим підручником української мови (автори В. Новосьолова, Н. Бондаренко). Проаналізовано систему роботи, вправи, завдання й запитання якої характеризуються спрямованістю на досягнення кінцевих результатів. Зосереджено увагу на необхідності опанування учнями особливостями функціонування й використання у власному мовленні ускладнених простих речень. Подано методичні рекомендації щодо роботи над вивченням означених видів речень на уроках української мови у 8 класі. Для ілюстрації теоретичних положень представлено зразки системи вправ і завдань, спрямованої на формування компетентної мовної особистості.

***Ключові слова** – українська мова, прості ускладнені речення, компетентнісно спрямований підручник, 8 клас, система вправ і завдань.*

Поставлення проблеми. Основним результатом навчальної діяльності повинна стати не система знань, умінь і навичок сама по собі, а досвід самостійної діяльності та особистої відповідальності учнів, тобто ключові компетенції, що визначають сучасну якість змісту освіти. Вагомою перевагою навчання синтаксису простого речення за новим підручником «Українська мова» для 8-го класу (автори – Новосьолова В., Бондаренко Н.) є те, що система роботи, вправи, завдання й запитання характеризуються спрямованістю на досягнення кінцевих результатів, на формування ключових і предметної компетентностей [1].

Авторами враховано, що показниками рівня сформованості комунікативної компетентності учнів виступатимуть чотири фактори: *мотиваційний* (зміни в мотивах, потребах, інтересах, установках); *когнітивний* (зміни в якості знань); *поведінковий* (зміни в поведінці, стосунках); *оцінно-рефлексійний* (зміни в оцінці, самоаналізі, аргументації). У змісті підручника це реалізується з допомогою текстів, завдань і вправ, які контролюють сформованість певної компетентності.

Мета статті – розгляд особливостей навчання синтаксису простого ускладненого речення у 8-му класі за новим підручником української мови.

Ступінь вивченості проблеми. Теоретичні засади навчання синтаксису розроблені такими вченими-лінгводидактиками як О. Біляєв, В. Горяний, Н. Іваницька, К. Плиско, Р. Христіанінова та ін. Аналіз досліджень дидактиків, психологів і психолінгвістів А. Алексюка, О. Вербицького, Л. Виготського, П. Гальперіна, М. Жинкіна, І. Зимньої, І. Лернера, О. О. Леонтьєва, А. Маркової, М. Махмутова, Дж. Равена, М. Скаткіна та ін. дає змогу визначити умови ефективного опанування синтаксичною будовою мови: навчання синтаксису з урахуванням структури мовленнєвої діяльності й фаз породження висловлювання; суб'єкт-суб'єктних стосунків вчителя й учнів; усвідомлення себе в ролі суб'єкта діяльності засвідчують уміння учня ставити перед собою цілі, планувати й контролювати свої дії; усвідомлення структури мовленнєвої ситуації і складників власного висловлювання; створення умов для розвитку компетентної особистості.

Вивченню простого ускладненого речення з погляду його комунікативного призначення присвячені наукові праці вітчизняних і зарубіжних лінгвістів: Н. Арутюнової, С. Бевзенка, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, А. Загнітка, Г. Золотової, Н. Іваницької, В. Матезіуса, О. Мельничука, М. Плющ, К. Шульжука та ін. Учені вказують на актуальність комунікативних досліджень у вивченні простого ускладненого речення. Проблемі комунікативно зорієнтованого навчання до вивчення синтаксису приділено увагу в працях

лінгводидактиків: М. Вашуленка, Т. Донченко, Т. Ладиженської, Я. Мельничайка, М. Пентилюк, К. Плиско, Г. Шелехової та ін. Комунікативно зорієнтоване навчання у навчальних закладах забезпечить, на думку дослідників, засвоєння синтаксичної системи як засобу спілкування.

Технологію дослідницького навчання синтаксису, пунктуації, стилістики у старшій школі розроблено дослідником С. Омельчуком на засадах комунікативно-діяльнісного і функціональностилістичного підходів. Систему роботи над формуванням у школярів пунктуаційних умінь і навичок, спрямовану на підвищення ефективності навчального процесу на основі раціонального використання структурних зв'язків синтаксису і пунктуації досліджено Н. Ковальчук. Доцільність комунікативно-діяльнісного підходу в мовній освіті вчителів української мови і літератури довела І. Кухарчук.

Водночас навчально-методичних розроблень, які б реалізували основні аспекти роботи навчальної діяльності учнів у процесі вивчення синтаксису української мови на компетентнісній основі недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи сучасні дослідження комунікативного синтаксису, в основі яких – функціонування одиниць різних структурних рівнів, та лінгводидактики, що переорієнтовують навчання з традиційного засвоєння й запам'ятовування готових теоретичних знань на процес їх дієвості, можна дійти висновку, що вивчення синтаксису на компетентнісних засадах є актуальним і перспективним напрямом роботи. Знання і вміння для учня повинні бути необхідним інструментом для того, щоб бути здатним до успішного входження, адаптації й продуктивної діяльності в соціумі.

Відбувається жвава дискусія щодо нової методології освітніх стандартів, обговорюються стратегічні напрями реформування системи загальної середньої освіти, у полі зору науковців і методистів перебуває проблема удосконалення й реалізації ідей компетентнісного підходу в процесі навчання української мови. Якщо говорити про ефективний, а не задекларований

перехід на компетентісно орієнтоване навчання, то впровадження в шкільну практику потребують теоретичні надбання лінгвістів про комунікативну орієнтованість синтаксичних одиниць і посилення функціонального компонента навчання, відповідно до яких освітній результат визначається способами діяльності, досвідом діяльності й ціннісного ставлення учня. Комунікативний синтаксис спрямований на динамічний бік висловлень, на особливості актуального членування їх у конкретних ситуаціях мовлення, на встановлення мовленнєвих варіантів речень, комунікативної парадигматики, ролі порядку слів та інтонації у формуванні змісту висловлень. Назріла потреба переглянути чинні підручники на предмет дієвості знань теорії синтаксису.

Зважений, конструктивний підхід до проблеми створення вартісного підручника української мови для 8-го класу необхідний і в зв'язку з тим, що значна частина наявного фонду навчально-методичної літератури з реалізації змісту освіти викликає суперечність з сучасними підходами до вивчення синтаксису. Досягнення оптимальних освітніх результатів реальне за умови втілення ключових компетентностей в зміст компетентно спрямованого підручника української мови.

Варто зазначити, що всі засоби мови набувають комунікативної дієвості саме на синтаксичному рівні, який функціонально об'єднує та інтегрує одиниці всіх рівнів мовної системи, встановлює об'єктивні зв'язки й відношення між явищами дійсності та їх сприйманням особистістю. Якщо передбачити в підручнику функціональність синтаксичних одиниць різних рівнів, восьмикласники зрозуміють, наскільки важливо правильно, точно, виразно й переконливо формулювати свої думки, розвиватимуть логічне критичне мислення, вчитимуться правильно й комунікативно доцільно користуватися синтаксичними синонімічними засобами у різних життєво важливих ситуаціях. Відповідно вони ефективно збагачуватимуть синтаксичний лад власного мовлення, удосконалять пунктуаційну грамотність. Вивчення синтаксису може й повинно стати стимулом для

формування пізнавального інтересу в учнів. Необхідно поглиблювати й розширювати знання учнів про особливості функціонування синтаксичних одиниць у різних комунікативних умовах відповідно до мети і завдань спілкування; розвивати комунікативні уміння й навички із синтаксису; готувати учнів до розв'язання навчальних завдань.

Вивчення синтаксичних одиниць має здійснюватись за такими *етапами*: усвідомлення лінгвістичної сутності синтаксичної одиниці, з'ясування її комунікативної функції на основі аналізу тексту; формування навичок побудови синтаксичних конструкцій за заданими характеристиками для конкретних комунікативних актів; створення власних висловлень відповідно до завдань і ситуації спілкування. Підручник пропонує не готові й призначені для заучування поняття, а передбачає цілеспрямовану співпрацю з учнем, який може вибудовувати індивідуальні стратегії й тактики в засвоєнні нового матеріалу. На основі теоретичних знань учень має навчитись керувати своєю навчальною діяльністю, набути досвіду спілкуватися, налагоджувати стосунки, відповідати за себе, свої слова і вчинки, вирішувати проблеми, домовлятися, раціонально розподіляти час.

Автори підручника не обмежують учнів готовими схемами мислення. Систему роботи спрямовано на усвідомлення функціонального ресурсу синтаксичних одиниць, а саме: проведення спостереження над специфікою використання вивчених синтаксичних конструкцій у тексті; здійснення аналізу способів гнучкого використання їх з урахуванням змісту висловлення, komponування тексту, поєднання речень різних видів, доцільної заміни одних видів речень іншими, синонімічними.

У підручнику передбачено такі основні способи ознайомлення з новим матеріалом: використання контексту, спеціально дібраних матеріалів, типових текстів, діалогів (їх аналіз), системи мовних зразків, що залучається не тільки для аналізу, але й для виконання дій за аналогією; пояснювальний текст підручника, – коментарі, довідкові матеріали; різноманітні засоби наочності (схеми, таблиці, алгоритми); виконання завдань і вправ.

Для ілюстрації теоретичних положень наведемо зразки розробленої у підручнику системи вправ і завдань.

Тема «Відокремлені обставини». Соціокультурна тема «Витоки родинної обрядовості та її сучасна трансформація».

Цілевизначення. Об'єднайтеся в групи. Проведіть взаємоперевірку. Доберіть запитання, що стосуються теми попереднього уроку. Поставте спочатку в своїй групі, щоб перевірити, чи всі члени команди добре підготовлені, а потім – членам інших груп.

Вправа 1. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Додайте кілька деталей до опису кількома власними реченнями.

Обручка – символ, який підтверджує подружній статус. **Купуючи обручки на весілля**, наречені часто не замислюються над походженням і значенням цієї традиції.

Першу обручку, згідно з давньогрецькою міфологією, носив за наказом Зевса Прометей **як спогад про ті дні**, коли був прикутий до скелі.

Обряд заручення вперше з'явився у римлян: наречений дарував батькам нареченої просту металеву обручку **як символ зобов'язань і здатності утримувати наречену**. Традиція ж одягати обручку під час заручин на палець нареченої тісно пов'язана зі звичаєм купувати жінку. Обручка була своєрідним комерційним зобов'язанням, підтвердженням, що угода буде виконана. Крім того, давала знати іншим чоловікам, що ця жінка вже «не продається».

Обручки із золота вперше з'явилися в єгиптян. **Носячи** їх на безіменному пальці лівої руки, вони вірили, що саме від цього пальця прямо до серця веде «артерія любові». Церемонія заручення споконвічно була важливішою за саме весілля, яке вважалося простим завершенням вдалих заручин. Тільки набагато пізніше, за часів християнства, обручка стала частиною весільного обряду.

У IX столітті було дозволено християнам використовувати обручки. Відтоді обручка стала означати не лише матеріальну угоду, а й служити символом вірності, сталості та любові (за А. Котляр).

II. Робота з текстом:

Знання, уміння, розуміння	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Випишіть речення з відокремленими	1. Які з наведених традицій збереглися нині?

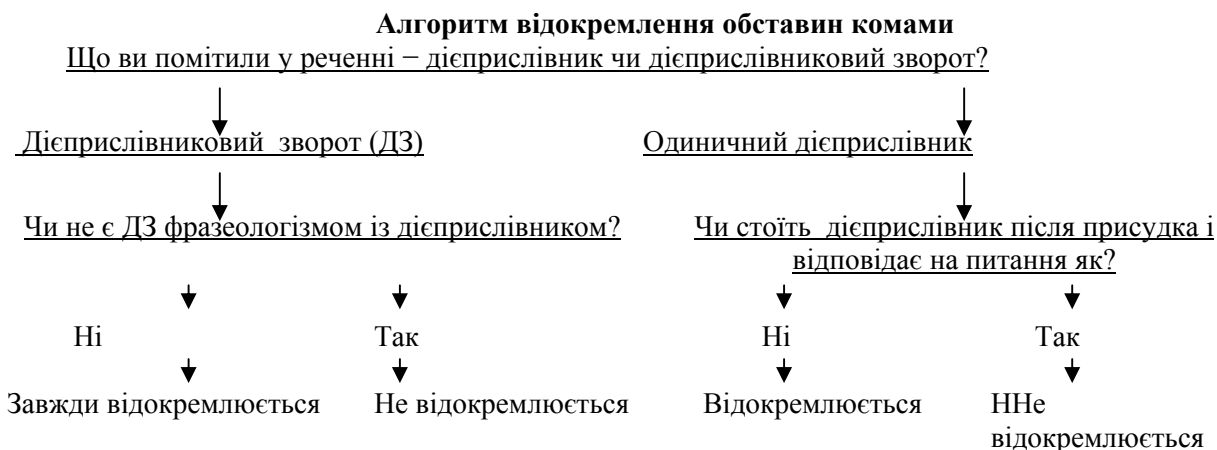
<p>членами, назвіть їх.</p> <p>2. Яка їх роль у реченні?</p> <p>3. Поясніть умови відокремлення.</p> <p>4. Зверте свої міркування з наведеним теоретичним матеріалом.</p> <p>5. Чи є серед них речення з відокремленими обставинами? Чим вони виражені?</p>	<p>2. Висловіть своє ставлення до історії традиції обручки.</p> <p>3. Як ви розумієте словосполучення «символом вірності, сталості та любові»?</p> <p>4. Доберіть епітети до слова <i>обряд</i>.</p> <p>5. Чи цікавились у своїх родичів про те, як здійснювався їхній весільний обряд? Яким постає у вашій уяві весілля вашої прабабусі?</p>
---	---

Відокремлені обставини виділяються у вимові інтонацією, а на письмі – розділовими знаками – **комами**: *І тремтить схвильоване колосся, прихилившись до мого плеча (О.Теліга).*

Відокремлені обставини, як правило, пояснюють дієслово-присудок і можуть стояти в різних позиціях по відношенню до нього: *Минувшину вивчаючи, зрозумів красу подій, що сталися допіру (Є. Плужник); Степ, струснувши з себе росу та зігнавши примітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором. (Панас Мирний); Заходить знадвору батько, напускаючи холоду в хату (С. Плачинда).*

Не відокремлюються інтонацією і комами на письмі одиничні дієприслівники, що вказують на обставину способу дії: *А мати сиділа зажурившись*. Такі дієприслівники звичайно стоять після дієслова-присудка, до якого відносяться, і набувають значення прислівника: *Бійці сиділи задумавшись (Олесь Гончар)*. Саме на цей дієприслівник, а не на дієслово-присудок падає логічний наголос: *Над степовим океаном падали згоряючи зоряні дощі*.

Вправа 2. Порівняйте наведені вище правила із алгоритмом застосування їх.

Вправа 3. Перепишіть речення, підкресліть відокремлені обставини. Поясніть розділові знаки та з'ясуйте, скориставшись алгоритмом, коли не відокремлюються одиничні дієприслівники.

1. Покохавши літо чи два, парубок до дівчиного батька й матері послав старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, **перев'язавши** старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на **тарілці** або крамну*, або самодільну

хустку (Т. Шевченко). 2. **Щохвилі** творим ми нове, йдучи, співаючи і мислячи (В. Бичко). 3. Він наближався їй, кинувши гострий погляд **з-під** навислих рудих брів, підносив над землею кийок (В. Підмогильний). 4. Подивись тепер на матір, на свою Україну, що, колишучи, співала про свою долю, що, співаючи, ридала, виглядала волю. 5. Співають ідучи дівчата... (З тв. Т. Шевченка). 6. **Незважаючи** на малесенький вітерець, парило їй робилося душно (Григорій Тютюнник).

Вправа 4. I. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки при відокремлених обставинах.

1. Умирають майстри залишаючи спогад як рану. 2. Поки геній стоїть витираючи сльози метушлива бездарність отари свої пасе. 3. Стогне завія до рання зламавши об ліс крило. 4. Усохлий дуб насупившись рогато червоний обрій настромив на ріг (з тв. Л. Костенко).

II. Прочитайте ці конструкції, опустивши відокремлені обставини. Дослідіть, як зміниться зміст й емоційне забарвлення речень. Зробіть висновок про стилістичну роль відокремлених обставин у мовленні.

Вправа 5. Об'єднайтеся в групи. Розгляньте таблицю. Підготуйте запитання для самоперевірки. Поставте іншим групам запитання, щоб виявити, як вони засвоїли теорію.

Відокремлені обставини

Відокремлюються обставини	Приклади
Виражені дієприслівниковим зворотом у будь-якій позиції щодо означуваного слова (дієслова-присудка)	<u>Падаючи з дерева</u> , нове листя тихо і якось таємно шелестіло (Б. Грінченко).
Виражені одиничними дієприслівникам, що стоять перед дієсловом-присудком	<u>Мружачись</u> , Софія взяла зі стола маленький срібний дзвоник (Олесь Гончар)
Виражені іменниками зі словами <i>незважаючи на</i> , <i>на випадок</i> , <i>за наявності</i> тощо	<u>Незважаючи на ранню пору</u> , то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня (Олесь Гончар)

Вправа 6. Перепишіть речення й обґрунтуйте, чому в них не відокремлюються обставини.

1. Я був молодий, здоровий: міг працювати не втомившись (О. Довженко). 2. Годі вже панамі сидіти згорнувши руки (І. Нечуй-Левицький). 3. Із вирію летять курличучи ключі (М. Зеров). 4. До роботи йде плачучи, а до танців скачучи (Нар. творчість). 5. Вона сиділа замислившись (Ю.

Яновський). 6. Як тільки з'являлася робота, Василько працював не покладаючи рук.

Вправа 7. Прочитайте наведені тексти 1, 2, 3. Що їх об'єднує? Поясніть символіку хліба, рушників у весільній обрядовості українців. Від дієслів, поданих у дужках, утворіть дієприслівники. Перепишіть ці речення, розставивши за потреби розділові знаки при непоширених відокремлених обставинах.

1. (Відроджувати) традиції, треба насамперед розуміти їх значення. Після закінчення вишивки готовий рушник не прали (зберегти) енергетику виробу. На весільний рушник в давнину молодята ставали навколішки, коли батьки благословляли їх. Сьогодні традиції дещо змінились. Вишитий рушник – це особливе сакральне* дійство, власний внесок в майбутнє своєї сім'ї, оберіг щасливого подружнього життя (*за О. Негодою*).

2. Відрізаний шматок магазинної тканини не йде ні в яке порівняння із домотканим полотном. (Згадати) прадавню технологію виготовлення рушника відбілювання на траві й росі, під сонцем, місяцем, зірками, впливом усіх стихій, стануть зрозумілішими дивовижні властивості старих рушників (*Л. Волинець*).

3. У весільному обряді на Київщині початку ХХ століття дослідники нарахували близько 20 рушників. На рушник клали коровай, перев'язували старостів, простеляли дорогу молодим. Але найголовнішим був той, на якому батьки благословляли молодих. Такий рушник – особлива** святиня, яку не показували стороннім і берегли як зіницю ока (передавати) із покоління в покоління. (Відтворювати) на новому полотні старий орнамент нащадки зберігали його як енергетичний код роду (*за Ю. Мельничуком*).

II. Об'єднайтеся в три групи (відповідно до кількості наведених текстів). Поставте запитання іншим групам, щоб з'ясувати, як вони засвоїли зміст тексту вашої групи.

Вправа 8. I. Прочитайте подані твердження. Наведіть аргументи на користь їх істинності.

1. Хто одружується, роздивившись тільки ззаду, той матиме досаду. 2. Не знаючи броду, не лізь у воду. 3. Засукавши рукава. 4. Зважаючи на обставини. 5. Не нагнувшись, гриба не знайдеш. 6. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш. 7. Мовивши слово, треба бути йому паном. 8. Тешучи дерево, кравцем не станеш. 9. Не хвалися, йдучи у бій. 9. Життя як стерня: не пройдеши ноги не вколовши. 10. Не піймавши не кажи, що твоє (*Нар. тв.*).

II. Складіть і запишіть 3-4 речення з відокремленнями, використовуючи фразеологізми.

Вправа 10. Прочитайте речення. Відредагуйте й запишіть правильно. Поясніть, де було допущено помилки.

1. Йдучи до магазину, мене вкусила бджола. 2. Слухавши розповіді про давні традиції українського народу, проймаємося гордістю за наше славне минуле. 3. Згадуючи дитинство, в моїй уяві завжди виникає поросла спорихом стежка. 4. Піднявшись на пагорб, перед нами відкрилася прекрасна панорама міста. 5. Про рідний край ми дізнаємося, читавши книги. 6. Виконавши домашнє завдання, мені захотілося пограти в футбол.

Вправа 11. I. Чи ви переживали почуття жалю від того, що втрачено щось дуже важливе у вашому житті? Наприклад, коли почули подібну розповідь.

Мені пощастило побувати на фольклорному фестивалі. Було весело й цікаво, але і... трішечки сумно. Сумно від того, що доба традиційного українського весілля як довготривалої народної драми назавжди відійшла в минуле.

II. Уявіть собі, що берете участь у дискусії на тему «*Чи треба дотримуватися традиційних обрядів, чи можна трансформувати їх в більш сучасну форму?*» Намагайтеся переконати своїх друзів у правильності своїх міркувань. Скористайтеся для цього формою роздуму з переконливими аргументами, доказами. Наведіть приклад із вашого життєвого досвіду.

Вправа 12. Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

I. Розгляньте світлини. Різниця між роботами світлярів – біля 100 років. Кого на них зображено? Які почуття викликають світлини? З якими образами пов'язує вроду дівчини й красу парубка українська народна поетична традиція?

II. Що вам відомо про послідовність обрядових дій традиційного українського весілля? Чи була у вас можливість його побачити? Підготуйте й запишіть розповідь про відродження народних обрядів і традицій в Україні, наприклад, про Всеукраїнський фестиваль весільної

традиції, започаткованого задля відродження українського весілля як самобутнього звичаю, впровадження призабутого культу єднання пари та родин до єдиного цілісного Роду українців.

http://buttia.io.ua/s34766/ii_vseukraenskiy_festival_vesilnoe_tradicie_quotrojanicyaquot.

Уживайте, за можливості, відокремлені члени речення.

Вправа 13. Рефлексія Закінчіть речення: «На уроці я дізнався (-лась)...». Поясніть, чому в реченні **Хвилюючись**, Тимко розповідав про свої перші успіхи (Ю. Збанацький) непоширена обставина відокремлюється комою, а в реченні Бійці сиділи деякий час **задумавшись** (Олесь Гончар) – ні.

Завдання і вправи аналітичного, конструктивного й творчого характеру утворюють цілісну дидактичну систему, яка ґрунтується на текстоцентричній основі й характеризується: цілеспрямованою роботою на досягнення кінцевих результатів; багатofункційністю, гнучкістю, різноманітністю стилів і жанрів; системною словниково-семантичною роботою з незнайомими словами; обов'язковим мотивуванням учнів перед вивченням кожної теми; засвоєнням знань шляхом розв'язання проблемних, ситуаційних, рефлексійних завдань.

Отже, висловлюємо припущення, що методичні рекомендації до процесу навчання синтаксису простого ускладненого речення виявляться ефективними для всіх учасників навчального процесу, новий підручник для 8 класу буде сприяти набуттю учнями життєво необхідних багатоаспектних компетентностей учнів.

Features of teaching the syntax of a simple complicated sentence in the 8th grade (according to the new textbook of the Ukrainian language)

The article highlights the peculiarities of teaching syntactic units, their use in the process of communication at the lessons of the Ukrainian language in the 8th grade according to the new textbook of the Ukrainian language (authors V. Novoselova, N. Bondarenko). The system of work, exercises, tasks and questions of which are characterized by a focus on achievement of final results is analyzed. Attention is focused on the necessity of mastering the pupils' peculiarities of functioning and using complicated simple sentences in their speech. Methodical recommendations on the work on studying these types of sentences in the Ukrainian language lessons in the 8th grade are given. To illustrate the theoretical

positions, examples of the system of exercises and assignments aimed at the formation of a competent linguistic personality are presented.

Key words – Ukrainian language, simple complicated sentences, competently directed textbook, 8th grade, system of exercises and tasks.

Особенности обучения синтаксиса простого осложненного предложения в 8-м классе (по новому учебнику украинского языка)

В статье освещаются особенности обучения синтаксических единиц, их использование в процессе коммуникации на уроках украинского языка в 8 классе по новому учебнику украинского языка (авторы В. Новоселова, Н. Бондаренко). Проанализирована система работы, упражнения, задачи и вопросы которой характеризуются направленностью на достижение конечных результатов. Сосредоточено внимание на необходимости овладения учащимися особенностями функционирования и использования в собственной речи осложненных простых предложений. Даны методические рекомендации по работе над изучением указанных видов предложений на уроках украинского языка в 8 классе. Для иллюстрации теоретических положений представлены образцы системы упражнений и заданий, направленной на формирование компетентной языковой личности.

Ключевые слова — украинский язык, простые осложненные предложения, компетентно направленный учебник, 8 класс, система упражнений и заданий.

Література

1. Українська мова : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / В. І. Новосьолова, Н. В. Бондаренко. – К. : Педагогічна думка, 2016. – 296 с. : іл.